

*Կարինն ԲԱՁԵՅԱՆ,
Գրիգոր ԱՂԱՆՅԱՆ*

*ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԸ 1877-1878 թթ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (ըստ «Մշակ»-ի տեղեկությունների)*

Քաղաքի պատմագագազրական ուսումնասիրության գրավոր աղբյուրների շարքում կարևոր տեղ է գրավում պարբերական մամուլը: Ամսագրերում և հատկապես թերթերում տպագրված պաշտոնական տեղեկատվությունը, թղթակցությունները, հրապարակախոսական և այլ բնույթի հոդվածները լավագույնս են արտահայտում ժամանակի ոգին, առաջին ձեռքից ներկայացնում տվյալ քաղաքի տնտեսությունը, կենցաղամշակութային պատկերը և հասարակական հարաբերությունների ողջ համալիրը: Ի տարբերություն արխիվային, տեղեկատու վիճակագրական և այլ բնույթի չոր փաստական նյութերի՝ մամուլի հրապարակումներն ավելի կենդանի են, նրանցում առկա են տվյալ ժամանակում ապրող մարդու հասարակական և մշակութային գիտակցության հիմնական դրսևորումները՝ աշխարհայացքը, արժեհամակարգը: Ինչպես և գեղարվեստական գրականության պարագայում, այս խմբի սկզբնաղբյուրների դեպքում ևս գործ ունենք ժամանակի կենցաղամշակութային այն ֆոնի հետ, որտեղ կատարվում են իրադարձությունները՝ չկտրվելով բնական միջավայրից և ժամանակի ոգուց:¹

Ալեքսանդրապոլի պատմության և ազգագրության ուսումնասիրության համար հարուստ և բազմաբնույթ նյութեր կան XIXդ. հայ պարբերական մամուլում և հատկապես արևելահայ ազատական մամուլի դրոշակակիր «Մշակ» լրագրում: «Մշակ»-ն ու իր խմբագիր Գրիգոր Արծրունին թերթի հրապարակման առաջին իսկ օրվանից հատուկ ուշադրություն էին դարձնում հայկական բնակավայրերից և հայաշատ գաղթօջախներից հնարավորինս փաստարկված, ճշմարտացի, առանց պաճուճագարդումների և անկողմնակալ թղթակցություններ հրապարակելուն: Գր.Արծրունին նույնիսկ հատուկ խմբագրականով հանդես եկավ, որտեղ հորդորում էր թերթին թղթակցողներին առավելապես հանդես գալ որպես իրադարձությունների և դեպքերի ընթացքը արձանագրողներ, կենցաղամշակութային տարազան երևույթների՝ տոների, ծեսերի, սովորույթների նկարագրողներ և գերծմնալ անհիմն ու ոչինչ չտվող սեփական մեկնաբանություններից: Ճիշտ է, միշտ չէ, որ «Մշակ»-ի թղթակիցները հետևում էին թերթի խմբագրի հորդորներին, սակայն նրանց հաղորդած տեղեկությունները պարունակում են անգնահատելի պատմագագազրական բնույթի տեղեկություններ հայկական քաղաքային և գյուղական բնակավայրերի ուսումնասիրության համար:

¹ *Բազեյան Գ., Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կենցաղը Մկրտիչ Արմենի «Հեղինար աղբյուր» վիպակում, ԳԱԱ ՇՀՀ Կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. VIII, Գյումրի, 2005, էջ 61:*

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը նկատելի հետք է թողել Ալեքսանդրապոլի՝ որպես ավանդական քաղաքային համայնքի պատմամշակութային նկարագրի վրա: Իր ռազմավարական դիրքի շնորհիվ դեռևս XIX դ. 30-40-ական թթ. Ալեքսանդրապոլը վերածվել էր ռուսական բանակի խոշոր ռազմակայանի: Ղրիմի պատերազմի տարիներին քաղաքն արդեն դարձել էր Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հենակետերից մեկը: Նույն կարգավիճակում հայտնվեցին քաղաքն ու գավառը նաև 1877-78 թթ. պատերազմի տարիներին, երբ այստեղ կենտրոնացան ռուսական զորքի տասնյակ հազարներով հաշվվող միավորներ ու դրանց սպասարկող ծառայություններ: Քաղաքն ու համայնքը իրենց մաշկի վրա զգացին պատերազմի ողջ «թուլջանքն ու թշվառությունները»: Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ խաթարվել էր քաղաքային համայնքի ավանդական հանդարտահոս ընթացքը, և ներմուծվել էին նրա կերպարին անհարիր դրսեկ երևույթներ: Համարյա բոլորը միաբերան արձանագրում և բարձրաձայնում էին Ալեքսանդրապոլում բարքերի անկման մասին:

Նախապատերազմյան շրջանում, պատերազմի տարիներին և խաղաղության հաստատումից հետո Ալեքսանդրապոլի տնտեսության, կենցաղամշակութային համալիրի, հասարակական հարաբերությունների և քաղաքի բնակչության հոգևոր կյանքին վերաբերող բազմաթիվ տեղեկություններ են պարունակում «Մշակ»-ի էջերը: Հիշյալ տեղեկությունների մեծ մասը ցայսօր գիտական շրջանառության մեջ չի դրվել, և համոզված ենք, որ մեր կողմից դրանց հրապարակումը հնարավորություն կտա հարստացնել Ալեքսանդրապոլի որպես ավանդական, դասական հայկական քաղաքի ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հենքը:

Ալեքսանդրապոլում չերթեզների և հայերի բախման մասին. 1877 թ. ապրիլին, երբ ռուսական կայսր Ալեքսանդր II-ը Քիշինևում ստորագրեց Օսմանյան կայսրության դեմ պատերազմ սկսելու մանիֆեստը, Ռուսաստանի հայությունը անթաքույց ոգևորությամբ ընդունեց այն: Հայկական ազատական մամուլը, ի մասնավորի «Մշակ»-ը, իր էջերի առյուծի բաժինը նվիրեց պատերազմի երկու ճակատներում ծավալվող ռազմական գործողությունների մասին տեղեկատվությանը: «Մշակ»-ի ուշադրությունից չէին վրիպել նաև գործող բանակի թիկունքում և ճակատամերձ բնակավայրերում՝ Քուրախում, Երևանում և Ալեքսանդրապոլում, որտեղ կենտրոնացված էին Կովկասյան բանակի հիմնական հարվածային ուժերը, տեղի ունեցող իրադարձությունները: Մի կողմ թողնելով հայ և օտար պատմագրությանը հայտնի ռազմական գործողությունների և նմանատիպ այլ տեղեկությունները՝ անդրադառնանք մի քանի հետաքրքիր իրողությունների, որոնք երևի միտումնավոր չեն լուսաբանվել կամ բարձրաձայնվել հիշյալ ժամանակաշրջանին վերաբերող հետազոտություններում: Խոսքը վերաբերում է կովկասյան լեռնականներից և կովկասյան թաթարներից կազմավորված կամավորական կամ աշխարհագրային զորամիավորումներին: Ռուսական իշխանությունները, աչքի առաջ ունենալով Ղրիմի պատերազմի փորձը, ձգտում էին դեռևս ոչ լրիվ հնազանդեցված լեռնականների զորական ուժը մասնատել նրանց մի մասին աշխարհագր-

րային միլիցիայի² անվան տակ տեղափոխելով ռազմաճակատի առաջին գծին մոտ: Այդպիսի մի քանի բաշխբոզուկային ջոկատներ տեղակայվել էին նաև Ալեքսանդրապոլում, և օրերից մի օր սրանց և տեղի բնակչության միջև բախումն անխուսափելի էր դառնալու: Չերքեզների մեծ մասը զբաղված էր գողություններով և պատուհաս էր դարձել քաղաքի արվարձանների բնակիչների, հասկապես բուսանչիների գլխին: Ալեքսանդրապոլի և չերքեզների միջև բախման մասին ահա թե ինչ է հաղորդում «Մշակ»-ը. «Մեզ գրում են Ալեքսանդրապոլից, հոկտեմբերի 23-ին այստեղ հետևյալ դեպքը պատահեց: Միլիցիա կազմող չերքեզների ու տեղիս հայ հասարակ ժողովրդի մեջ սաստիկ կռիվ պատահեց: Չերքեզներից մեկը մի ձի է ծախում տեղիս հայ ֆայտոնատիրոջ վրա և փողը ստանալով՝ դիտմամբ համոզում է իր ընկերներին՝ գնան իր ձին հետ պահանջեն հայից, իբր թե հայը ոչ թե առել է, այլ գողացել է հիշյալ ձին: Ուստի առավոտյան ժամը 11-ին երեք ձիավոր չերքեզներ հրապարակի վրա մոտենալով ֆայտոնին հայտնում են իրանց իրավունքը ֆայտոնում լծված ձիու վրա: Այստեղ սկսվում է վիճաբանություն՝ մինը ասում է, որ նա ձին փողով է առել, մյուսը թե չէ, գողացել էս... այդ վիճաբանությունը շարունակվելով չերքեզները քաշում են հային իր ֆայտոնի հետ միասին դեպի պոլիցիա: Այդ ժամանակ փողոցում պատահած տեղացի հայերը իմանալով գործի էությունը հայի կողմն են բռնում, ընկնելով չերքեզների վրա և սկսում են ծեծել: Կռիվը ընդհանուր է դառնում, չերքեզները մերկացնում են սրերը և ընկնում են հայերի վրա, իսկ մեկը հայերի խմբի վրա պատրաստվում է հրացանը դատարկել: Այդ ժամանակ մի քանի քարեր մեկմեկու ետևից նրա գլխին դիպչելով չերքեզը հրացանը ձեռքից վեր է գցում: Վերջապես մի քանի հրացանավոր սողատներ վազ տալով եկան ցրվեցին ժողովուրդը, իսկ կռվողների երկու կողմի մարդկերանցն էլ պոլիցիա տարան»:³ Համարյա նույն սցենարով բախում էր ծագել նաև Երևանում, որտեղ Ելիզավետպոլի նահանգից հավաքագրված կովկասյան թաթարներից բաղկացած խաժամուժը օրը ցերեկով թալանում էր տեղի առևտրականներին, և երբ սրանց և հայերի միջև արյունալի բախում ծագեց, իրենց արյունակիցներին օգնության հասան տեղի թուրքերը, որոնց վայրագության գոհ դարձան նույնիսկ ոստիկանական ծառայության մեջ գտնվող հայերը:⁴ Բնական էր, որ տեղական իշխանությունները փորձեցին կռծկել հիշյալ դեպքերը, սակայն վախենալով «Մշակ»-ի բարձրացրած հասարակական բողոքի ալիքից, մահմեդական բաշխբոզուկային խմբերը հեռացվեցին Երևանից և Ալեքսանդրապոլից:

Թուրքական հետախուզությունը պատերազմի ժամանակ բավական ակտիվ աշխատում էր կովկասյան լեռնականների և հատկապես տեղի թուրքական ցեղախմբերի շրջանում՝ ստեղծելով բավական ճյուղավորված լրտեսական ցանց. «Ալեքսանդրապոլից մեզ գրում են, -արձանագրում է «Մշակ»-ը,- որ այնտեղի թուրք ազգաբնակչության մեջ տարածված են փոքրիկ գրքույկներ թուրքերեն լեզվով,

² Քննարկվող ժամանակաշրջանում «միլիցիա» ասելով հասկանում էին կամավոր կամ աշխարհագորային, այսինքն ոչ կանոնավոր զորամիավորում:

³ «Մշակ», № 80, 1877:

⁴ «Մշակ», № 32, 1877, էջ 2 (մայիսի 9):

վրդովեցուցիչ բովանդակությամբ: Այդ գրքույկների մեջ ասված է, որ շուտով թուրքաց գորքը պիտի գա և օգնություն հասցնելով, ռուսահպատակ թուրք ազգաբնակչությանը կազատի ստրկությունից: Այդ գրքույկները տարածվեցան թուրք ազենտների ձեռքով ոչ թե միայն Երևանի նահանգում, բայց մեր երկրի ամբողջ մահմեդական ազգաբնակչության, մանավանդ լեռնաբնակների մեջ»:⁵

Ալեքսպոլիցիների ցուցամուտությունը և եկեղեցապաշտությունը. Ալեքսպոլիցիների անչափ եկեղեցապաշտությունը և երբեմն նաև շինծու ցուցամուտությունը դարձել էին ժամանակի հասարակական շրջանակների խոսք ու առի առարկա և պատեհ-անպատեհ առիթներով քննարկվում էին նույնիսկ մամուլի էջերում: Քաղաք այցելած ճանապարհորդների և չափից ավելի ազատական ու նրբաքիմք որոշ հայ մտավորականների թեթև ձեռամբ ալեքսպոլյան այս իրողությունները դարձվեցին քաղաքի մի տեսակ այցեքարտը, բնականաբար՝ բացասական իմաստով: Այսպիսի մի ճանապարհորդի՝ զինվորական բժիշկ Միրիմանյանցի նոթերն էլ տպագրել էր «Մշակ»-ն իր էջերում. «...Առավուտը անցնելով քաղաքի միջով, ես տեսա նորա մեջ մեծ քանակությամբ գերեզմանատների, որոնք շատ կից են քաղաքին և համարյա քաղաքի մեջ են մի քանիսը: Ոչ պակաս գերեզմանատների քաղաքին շատ մոտ լինելուց, դարձրին իմ ուշադրությունը և նրանց մեջ շինած մատուռները: Ես կարծում էի, որ միայն Թիֆլիսի հայերը աննպատակ հազար մանեթներ են ծախսում մատուռների վերա: Հայը, ցավալի է ասել, որ հիվանդ է այս ախտով, որ մեծ ձգտում ունի եկեղեցիներ և մատուռներ շինել, անում է այս, որ ասեն թե այսինչ պարոնի կամ այնինչ քաղաքի հայերի գործն է սա: Այս ախտը, որ շատ տարածված է հայերի մեջ, փառասիրության ախտն է: Ալեքսանդրապոլի հոյակապ քարաշեն եկեղեցին, որի վրա ինչպես լսեցի 60 հազար մանեթ փող է ծախսվել, ապացույց է հայերի փառասիրությամբ հիվանդ լինելուն: Ինձ ասացին, որ այս եկեղեցին ներկայացնում է Անի քաղաքի եկեղեցու ձևը և շինված է այն նպատակով, որ լինի հիշատակ հետագա սերունդի համար: Նպատակը գովելի է, որ մենք վերականգնում ենք մեր հնության հիշատակները: Բայց այս նպատակին հասնելու համար առավել գովելի կլիներ, եթե եկեղեցին շինվեր այսպիսի մեծ գումարի չորրորդ մասով միայն, իսկ մնացած մասերը գործածեինք ազգային կարոտությունների և պակասությունների համար»:⁶

Գերեզմանատների հարցը, որը Ալեքսանդրապոլ քաղաքի հիմնադրման օրվանից բավական ցավոտ է եղել, քննարկման առարկա էր հաջորդ հարյուրամյակում ևս: Առկա գերեզմանոցները, որոնք գտնվում էին արդեն ընդլայնվող քաղաքի շրջագծում, գլխացավանք էին դարձել քաղաքային իշխանությունների համար և նույնիսկ հայտնի հայազգի բժիշկ և երկրագիր Բ.Ա.Ջելինսկին հատուկ հոդվածով հանդես էր եկել «Մշակ»-ում՝ մատնանշելով դրանից բխող վտանգները և հետևանքները:⁷ Թերթի ալեքսպոլի թղթակիցը հաղորդում է, որ «...տեղի քաղաքային վարչությունը տնօրինություն է արել քաղաքի գերեզմանատունը տեղափո-

⁵ «Մշակ», № 75, 1877:

⁶ «Մշակ», № 68, 1877:

⁷ «Մշակ», № 53, 1877:

խել և հեռացնել քաղաքից»:⁸ Սակայն հետաքրքիրն այն է, որ քաղաքի հասարակությունը և հոգևոր դասը բավական ակտիվ ընդդիմանում էին այս որոշմանը՝ պատճառաբանելով, որ «...թե՛ ժողովրդի և թե՛ եկեղեցական դասի համար, մանավանդ ձյուն և ցեխ ժամանակ շատ դժվար կլինի, տեղի հեռավորության պատճառով մեռելների թաղման կարգը կատարելը»:⁹ Համեմատության համար նշենք, որ խորհրդային տարիներին ևս այս խնդիրը մի քանի տասնամյակը մեկ ծառանում էր տեղական իշխանությունների առջև, և ներկայումս գործող, այսպես կոչված, թիվ երկրորդ (քաղաքի հարավային կողմում 1960-ականներին հիմնված) և թիվ երրորդ (քաղաքից հյուսիս՝ Շիրակ և Ջաջուռ գյուղերի միջև 1980-ականներին հիմնված) գերեզմանատներում լեռնականացիները սկզբնական շրջանում մեծ դժկամությամբ էին հուղարկավորում իրենց ննջեցյալներին:

Բարքերի անկման մասին. XIXդ. 70-80-ական թթ. Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կենսաձև ներմուծվեց մի արատավոր երևույթ՝ լոթիությունը, որը կարճ ժամանակում պետք է արհավիրք դառնար քաղաքացիների գլխին: Լոթիները առանց որոշակի զբաղմունքի, սանձարձակ, ցուցամոլ և կիսալյումպենացված երիտասարդներ էին, որոնք XIXդ. վիստում էին Թիֆլիսում, Բաքվում և Կովկասի քիչ թե՛ շատ հարուստ այլ քաղաքներում: Այս երևույթը մինչև վերը հիշված ժամանակները խորթ էր ավանդապաշտ Ալեքսանդրապոլի և հատկապես առաջին հոսանքի գաղթականների ու նրանց սերունդների համար: Ալեքսանդրապոլում լոթիության ծննդի ականատեսներն ու հետագա ուսումնասիրողները այս արատավոր երևույթի արմատավորման պատճառները տեսնում են 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո քաղաքում ստեղծված տնտեսական և բարոյափոփոխական վիճակի մեջ:¹⁰ Աննախադեպ մեծ թվի ռուսական գորքերի կուտակումը Ալեքսանդրապոլում որոշակի աշխուժություն առաջացրեց քաղաքի առևտրատնտեսական կյանքում, որն առաջին հայացքից դրական հետևանքներ պետք է ունենար քաղաքային համայնքի համար: Սակայն իրականությունը առավել դաժան դուրս եկավ, և քաղաքը բավական երկար ժամանակ ճաշակում էր «տնտեսական հրաշքի» դառը պտուղները:¹¹ «Մշակ»-ի թղթակիցները բազմիցս անդրադարձել են այս և նման արատավոր այլ երևույթների և բավական գունազարդ և շատ հաճախ էլ չափազանցված՝ թերթի ընթերցողներին ներկայացրել են Ալեքսանդրապոլում բարքերի անկման տարբեր դրսևորումներ: Հատկապես կոշտ և սկզբունքային դիրքորոշում էր որդեգրել Մ.Միհրանյանցը, որի թղթակցություններն աչքի էին ընկնում ցանկացած արատավոր երևույթի նկատմամբ հեղինակի անհաշտ վերաբերմունքի ցցուն արտահայտվածությամբ: Մ.Միհրանյանցը, հետևելով մշակականների որդեգրած սկզբունքին՝ չթաքցնել ընթերցողից իրականու-

⁸ «Մշակ», № 42, 1878, էջ 2:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ *Սեդրոյան Գ.*, Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեռնականացիների կենցաղում, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն պրակ 6, Եր., 1974, էջ 231-232:

¹¹ *Աղանյան Գ.*, Լոթիության դրսևորումները Ալեքսանդրապոլում, Հայ ժողովրդական մշակույթ XVI. Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Եր., 2014, էջ 79:

թյան ճշմարիտ պատկերը, չկոծկել վատն ու արատավորը հայ հասարակության ներսում, Ալեքսանդրապոլից ուղարկած իր յուրաքանչյուր թղթակցության մեջ ձգտում էր ներկայացնել քաղաքային կենսաձևի հակառակ երեսը, որը միշտ չէ, որ դրական զգացումներ կարող էր առաջացնել քաղաքի ու նրա բնակիչների հանդեպ: Մերկախոս չլինելու համար աննշան կրճատումներով մեջբերենք մի բնութագրական թղթակցություն, որը պատկանում է հիշյալ հեղինակի գրչին. «Ալեքսանդրապոլում բնակվող հայերի թիվը, որ մինչև երեք հազար տուն է հաշվում, գրեթե մեծ մասը գաղթական գերդաստաններից է բաղկացած, որոնք գլխավորապես Արգրումից, Ղարսից, Արդահանից և ուրիշ շատ տեղերից են գաղթած գանազան ժամանակներում: Բայց դժբախտապես, սրանց միջի հասարակ ժողովրդի (Նկատի ունի լրթիներին- Կ.Բ.,Գ.Ա.) կյանքը այն աստիճան անպարկեշտ է, որ մարդ ականա չէ կարող հրաժարվել առանց մի անախորժ տպավորության հաստատելու: Եվ հիրավի, շատ զարմանալի բան է, թե ինչու համար պետք է սրանք իրանց հայրենակիցների բռնած բնական ճանապարհից շեղված լինեն... այդ բոլորովին հայ բնավորությունից դուրս և անսովոր բան է թվում ինձ համար: Այս պատերազմի ժամանակամիջոցին, Ալեքսանդրապոլի բնակիչները՝ մեծից սկսած մինչև փոքրը, շահված և շահվում են ամեն գործի և առևտրի մեջ, բայց այնուամենայնիվ, աղքատ, մուրացկանների թիվը խմբերի է փոխվել...Բայց չկարծեք, որ այդ մուրացկանները պատերազմից վնասված կամ թուրքերից ու քրդերից կողոպտված գաղթականների խմբերն են, այլ բուն այստեղի բնակիչ մարդիկ են, ոսկիների մեջ «լրվլրվացող», որոնք զինետներում և հասարակաց տներում վատնում ու փչացնում են անխնայապես իրանց ունեցածը: Շատ մայրեր ու քույրեր քաղցած, ցրտից ու խոնավությունից թմբած թշվառության մեջ կարելի է անիծում են իրանց ծնունդը, բայց որդիք և այդ տեսակ թշվառ ընտանիքների հայրերը՝ արբեցողության չաստվածները, զինետներում կախեթի թթված զինիք կամ ձեռքի գարշելի հոտ ունեցող օղիի¹² բաժակը ձեռքներին, սազանդարների հետ պաչվելով ուրախ ու զվարթ ժամանակ են անցկացնում և զիշերները ուշ փոխանակ տուն գնալ ընտանիքի մոտ, սրանք մաթուշկանների թևը մտած «ты кумышка, ты голубышка» երգելով փողոցներ են չափում, և անմեղ անցուդարձ անողների գլխուն առանց հայիոյանք թափելու ու քիթը ջարդելու, չեն հանգստանում: Իսկ ցերեկը, Աստված մի արասցե, թե գյուղից եկած գյուղացի հայ կանայք, հարսներ և աղջկերք փողոցով անց կենան իրանց հարկավոր առ ու տուրը անելու, այդ «հերոսները» պատրաստ են նրանց կողոպտել և մինչև անգամ պատիվը վտանգի ենթարկել, որ դժբախտապես քանիցս անգամ հեռվից ականատես եղած եմ...»¹³

Մ.Միհրանյանցի աչքից չեն վրիպել հայ հասարակության կերպարին անհարիր և այլ խտտելի երևույթներ, լինեն դրանք կապված հոգևոր դասի թե առևտրականների հետ, որոնց մասին նա շտապում է տեղեկացնել լրագրի ընթերցողներին: Օրինակ՝ Ալեքսանդրապոլի վիճակի ներսում տեղ գտած խմորումները,

¹² Խոսքը վրացիների՝ խառը մրգերից պատրաստվող թրմօղու՝ ճաճայի մասին է:

¹³ Ստորագրված է Մ.Մ., հավանաբար հեղինակը թերթի թղթակից Մ.Միհրանյանն է: «Մշակ», № 10, 1878, էջ 3:

որոշ քահանաների հոգևորականին անվայել ընթացքը,¹⁴ Սուրբ Զատիկի տոներից առաջ ազահ առևտրականների կողմից հիմնական մթերքների չհիմնավորված թանկացումը և այլն:¹⁵

Միևնույն ժամանակ պետք է արձանագրենք, որ քաղաքի էսնաֆական ավագանին զգալով, որ պետական իշխանություններն ինչ-ինչ պատճառներով չեն կարողանում կամ ցանկանում պայքարել այդ արատավոր երևույթի դեմ, ստիպված էր սեփական ուժերով միջոցներ ձեռնարկել:¹⁶ Արհեստավորական եղբայրությունների գրված և չգրված բարոյական օրենքների և հասարակական կեցության ավանդական կանոնների խաթարման դրսևորումների դեմ պայքարելու համար գործադրվեցին հնարավոր միջոցները՝ սկսած համոզելով «դուր յովի» (ճշմարիտ ուղու) բերելու հորդորներից՝ մինչև օրինազանցների և «բեաբուռների» (պատվազուրկների) նկատմամբ ուժի կիրառում: Էսնաֆական ավագանին փորձում էր հետևել քաղաքի կարգ ու կանոնին և կանխել արհեստավորների շրջանում տարածված, կանոնից դուրս համարվող մոլախաղերը, գոնե տոնական օրերին. «...Բարեկենդան օրերին, գրում է «Մշակ»-ի թղթակիցը,՝ արգելված էր քաղաքիս դայֆախաններում և միկիտաններում թղթախաղը: Միայն կլուբում և հյուրանոցներում էր թույլ տված: Գիշեր և ցերեկ ուստաբաշիք զինվորական պահապանների հետ փողոցներում ման էին գալիս ու վերահասություն անում»:¹⁷

Չնայած պատերազմը խաթարեց Ալեքսանդրապոլի բնականոն կյանքի ընթացքը և ծնեց հասարակական հարաբերություններին մինչ այդ ոչ բնորոշ բազմաթիվ խնդիրներ, միևնույն է, քաղաքային համայնքի առողջ հատվածը էսնաֆական ավագանու և տեղի մտավորականության ջանքերով պահպանեց իր ավանդական կերպարը: Պատերազմի ծանր տարիներին նույնիսկ, երբ քաղաքում կրկին հայտնվել էին թուրք-քրդական ասպատակություններից մազապուրծ եղած հարյուրավոր գաղթականներ Արևմտյան Հայաստանից, վերոհիշյալ մարդկանց ջանքերով ստեղծվում էին գաղթականության օգնության հանձնաժողովներ,¹⁸ իրականացվում էր դրամահավաք նրանց օգտին: Չէին մոռացվում նաև հասարակության մյուս խոցելի և անպաշտպան շերտերը՝ որբերը, ծերերը և աղքատները: 1878թ. գարնանը «Մշակ»-ի թղթակիցը գրում էր Ալեքսանդրապոլից. «Տեղի աղքատանոցի համակրողների թիվը հետզհետե ավելանում է: Նորան օգնելու համար երկու մի-

¹⁴ Առանց անունը տալու՝ Միհրանյանը պատմում է մի քահանայի մասին, ով ճան (կոճի) խաղալիս գրավ էր դրել իր փիլոնն ու շուրջառը:

¹⁵ «Մշակ», № 70, 1878, էջ 1-2:

¹⁶ Գ. Աղանյան, Լոթիության դրսևորումները..., էջ 81:

¹⁷ «Մշակ», № 6, 1876, էջ 2:

¹⁸ Դեռևս 1877թ. գաղթականության օգնության հանձնաժողովներ ստեղծվեցին ոչ միայն Հայաստանում, այլև Ռուսաստանի բոլոր հայկական գաղթօջախներում, որոնց հավաքած միջոցները տնօրինում էր Թիֆլիսում ստեղծված հանձնաժողովը, որին անդամագրված էին հայ հասարակության երևելի բազում ներկայացուցիչներ: Հանձնաժողովի ջանքերով հավաքված միջոցները դրամի, բնամթերքի, հագուստի և այլ պարագաների տեսքով հանձնաժողովի պատասխանատու քարտուղար Հ.Խատիսյանի տնօրինությամբ բաժանվում էր Հայաստանի տարբեր վայրերում բնակություն հաստատած գաղթականների ընտանիքներին:

ջոց է ընտրված՝ մինը որ հարկ վճարելիս ամեն մարդ ռուբլու վրա 10-15 կոպեկ աղքատանոցին պետք է տար և երկրորդ, որ ցանկացողը կարող է իր ազատ ընտրությամբ նվիրել և ապավինել մատենանի մեջ ստորագրել: Այս միջին ձևը շատերը հավանեցին և այժմ մի քանիսները նվիրում են 40, 50, 100 ռուբլի»:¹⁹

Կրթական գործ, դպրոցներ, մանկավարժներ, հոգաբարձություն. Դպրոցական գործի կազմակերպման, ուսուցչական անձնակազմի հավաքագրման և դասաքանակի ու վարձատրության մասին հետաքրքիր ենք համարում Ալեք-Պոլի երկսեռ հոգևոր դպրոցի հոգաբարձուների խորհրդի հայտարարության տեքստի մեջբերումը, որը տպագրվել էր «Մշակ»-ում 1876 թ. «Ալեքսանդրապոլու երկսեռ հոգևոր դպրոցաց հոգաբարձությունքը ունեն կարոտություն հառաջիկա սեպտեմբեր ամսին չորս վարժապետաց բարձրագույն դասատանց համար, որոնք բավականին տեղյակ պետք է լինեն մանկավարժության կամ՝ ինքնուրույն դաստիարակության և դասատվության: Պարապուրդ առարկայք են բնական գիտություն յուր ճյուղերով, ռուսաց լեզու, ռուսաց պատմություն և աշխարհագրություն, այլև հայոց լեզու: Հայտնվող անձանց արժանավորության և վկայականներին համաձայն որոշվում է ռոճիկ 400 մանեթից մինչև 700 մանեթ շաբաթական քսան ու չորս դասուց համար մի մի ժամ տևողությամբ: Ցանկացողներին խնդրվում է որքան կարելին է շուտափույթ գրագրություն սկսել հոգաբարձությանց հետ, և կամ ուղղակի նախագահ Սրբազան Սուրբիաս եպիսկոպոսի հետ: Հոգաբարձունք՝ Հովսեփ ավագ քահանա Կոստանյանց, մայր Թադեոս Տիգրանյանց, Մկրտիչ Կոստանյանց, Հարություն Զիթողյանց»:²⁰ «Մշակ»-ը և իր ալեքսպոլյան թղթակիցները հատուկ ուշադրությամբ էին հետևում օրիորդաց դպրոցների գործունեությանը քաղաքում: Ցանկացած դրական կամ բացասական տեղեկություն, կապված այս դպրոցների գործունեության հետ, մեծ սրտացավությամբ և գործի իմացությամբ լուսաբանվում էր թերթի էջերում: Մշակականներին հատկապես հուզում էր անվճար հիմունքներով գործող օրիորդաց դպրոցների խնդիրը և դրանց գոյատևումն ապահովող միջոցների հայթայթումը. «Ալեքսանդրապոլից մեզ հայտնում են, - գրում է թերթը, - որ հունվարի 10-ին հայ սիրողները տեղիս հոգևոր դպրոցի վարժապետներից, մի հայերեն թատրոնական ներկայացում են տվել, հոգուտ հայոց օրիորդաց ձրիավարժ դպրոցի: Հավաքված արդյունքը եղել է 150 ռուբլի»:²¹ Ալեքսպոլցի մեկ այլ հայտնի մտավորական Հ.Գյոնջեյանն իր թղթակցության մեջ նկարագրում է քաղաքի երկսեռ ուսումնական հաստատությունների ավարտական քննությունները, որոնք սկսվել էին մայիսի 28-ից՝ իգական Արդության և Մահականուշյան, իսկ հունիսի 7-ից՝ արական վիճակային դպրոցներում: Հեղինակի կարծիքով, օրիորդաց դպրոցներում քննությունները հաջող ընթացք են ունեցել: «...Կիրակի օրը, - գրում է Հ.Գյոնջեյանը, - Մահականուշյան դպրոցի ձեռագործների վիճակախաղն էր, դահլիճը լցված էր հանդիսականների բազմությունով, աշակերտուհիները մի քանի երգ երգելուց հետո, ուսուցիչներից մեկը կարդաց մի ազդու ճառ, որի մեջ ցույց էր

¹⁹ «Մշակ», № 46, 1878, էջ 2:

²⁰ «Մշակ», № 27, 1876:

²¹ «Մշակ», № 2, 1876:

տրված կանանց սեռի դաստիարակության վեհ նշանակությունը»²² Այնուհետև համեմատելով երկու իգական դպրոցների վիճակը, հեղինակը ցավով գրում է. «Արդության օրիորդական դպրոցը որքան որ ապահովված է նյութականապես, Սահականուշյանն ընդհակառակը՝ աղքատ է... առաջինն ունի մի քանի տասնյակ հազարներ, իսկ վերջինս ինչ որ մի հազար ռուբլի, դորա համար էլ Սահականուշյանի ուսման շրջանը շատ սահմանափակ է, նա բաղկանում է մի պատրաստական դասարանից երկու բաժանմունքներով և առաջին դասարանից: Թեև երկսեռ դպրոցների ուսուցչական խումբը, որը *ճրիաբար դաս է տալիս դորանում* (ընդգծումը մերն է-Կ.Բ.,Գ.Ա.), շատ ցանկանում է մի դասարան էլ ավելացնել, բայց դրամի պակասությունը խոչընդոտ է լինում այդ բարի նպատակին: Ցանկալի է, որ Ալեքսանդրապոլի հարգելի հասարակությունը ուշք դարձներ այս դպրոցի վերա և օգնության ձեռք մեկներ նորա մեջ ուսանող չքավոր և որք սանիկներին, հոգուտ նոցա ապագա բարօրության, օրինակ առնելով իրանց մի քանի ազգասեր բարերարների գովելի օրինակներից, ինչպիսիք են Սիրական աղա Գորոյանցինը,²³ Արշ. Նալյանցինը և մեծապատիվ պ.պ. Կարապետ և Տիգրան Տիգրանյանցներինը»²⁴ Վերջինները, ցանկանալով վառ պահել իրենց եղբոր՝ Վարդան Տիգրանյանի հիշատակը, 400 ռուբլի էին նվիրել Սահականուշյան դպրոցին, որից առաջացած տուկոսներով հոգում էին դրա երկու սանուհիների ուսման ծախսերը:

Ցավոք, վերը հիշված մեկենասների հայրենանվեր օրինակին հավանաբար հետևողներ չեղան և հատկապես Սիրական Գորոյանի մահից հետո վարժարանը զրկվեց իր հիմնական հովանավորից, իսկ քաղաքի ուսումնական հաստատությունների տեսուչ Սարգիս Բեգ-Նազարյանցի հեռանալուց հետո այն արդեն 1877թ. սեպտեմբերից փակվեց: Այս տխուր իրողության մասին 1878 մարտի 17 (29)-ի համարում հաղորդում է «Մշակ»-ի ավեքսպոյցի թղթակիցը. «Անցյալ 1877թ. Սեպտեմբերից մինչև այսօր մեր աղքատիկ Սահականուշյան ուսումնարանը փակված է և բացվելու հույս չէ մնացել: Չգիտենք ինչ եղավ դպրոցի աննախանձելի դրության մեջ գտնված փոքրիկ գումարը: Քաղաքիս ուսումնական մասը այլևս այն չէ, ինչ որ էր տեսուչ Սարգիս Բեգ-Նազարյանցի օրերով: Նրա հեռանալուց հետո ամեն բան քանդվեցավ մեր ուսումնարաններում»²⁵

1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը եթե մեծ, բայց ժամանակավոր օգուտներ բերեց քաղաքի առևտրաարհեստավորական դասի բազմաթիվ ներկայացուցիչներին, ապա ուսումնական-կրթական գործը ընդհակառակը՝ չափազանց տուժեց: Քաղաքի դպրոցների տարածքները տրամադրվել էին զինվորական հոսպիտալներին և տիֆով վարակվածների համար բացված հիվանդանոցներին: Ահա

²² «Մշակ», № 43, 1877:

²³ Խոսքը «լվի ծաղիկ» կամ «դժնիկ» կոչվող բույսի վերամշակմամբ և լայն միջազգային առևտրական գործունեություն ծավալած Սիրական Գորոյանի մասին է: Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս՝ Գ. Աղանյան, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության զարգացման հիմնական միտումները (XIX դարավերջ-XX դարակից), ԳԱԱ ՇՀՂ Կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», X, Գյումրի, 2007, էջ 82:

²⁴ «Մշակ», № 43, 1877:

²⁵ «Մշակ», № 42, 1878, էջ 2:

թե ինչ է գրում այս տխուր իրողության մասին թերթի ալեքսպոլյան թղթակից Մ.Միհրանյանը. «Այստեղի տղայոց ուսումնարանը, որ պատերազմը սկսելուց մինչև հիմա հիվանդանոցի է փոխված, թեպետ այդտեղ շատ քիչ հիվանդներ կան, և թեպետ կառավարությունը հրամայած է տեղափոխել այդ տեղից հիվանդներին, այստեղի հասարակության խնդիրքի համաձայն, բայց դեռ ոչինչ տնօրինության չէ եղել և չէ լինում այդ մասին: Հարյուրավոր խեղճ մանուկներ ուսմունք շարունակելուց զուրկ մնացած, այս ցրտերին թափառում են փողոցներում, սովորելով այն, ինչ որ անում են իրանցից մեծ և անպարկեշտ մարդիկը: Իսկ ուսուցիչները ինչ անեն: Մրանց համար էլ պարապմունք չկա: Հասարակությունը, ինչպես լսում եմ, հրաժարվում է ռոճիկ տալ նրանց, մինչև ուսումնարանը չբացվի, որ իրանց պաշտոնը կատարեն՝ ինչ միջոցով պետք է ապրեն նրանք»:²⁶

«Մշակ»-ից տեղեկանում ենք, որ դեռևս 1878 թ. գարնանը, ընդառաջելով Ալեքսանդրապոլի բնակիչների խնդրանքին, «Մարտի 20-ին Ալեքսանդրապոլի հասարակությանը հայտնվեցավ, որ բարձրագույն իշխանությունը արդեն թույլատրել է փոխանակ երեք դասարանից բաղկացած քաղաքային ուսումնարանի, բանալ քաղաքիս մեջ վեց դասարանից բաղկացած բեալական ուսումնարան»:²⁷ Հարկ է նշել, որ այս նախագիծը սոսկ թղթի վրա մնաց և միայն 1910 թ. այն վերածվեց հինգդասյա դպրոցի, իսկ դրանից երկու տարի հետո միայն հիմնվեց «Առևտրական ուսումնարանը»՝ այսպես կոչված «Կամերչեսկին»:²⁸

Հայտնի էր, որ XIX դ. 60-70-ական թվականներից սկսած՝ բազմաթիվ ալեքսպոլյցի շնորհաշատ և ուսումնատենչ երիտասարդներ սկսեցին մեկնել Ռուսաստան և Եվրոպա՝ տեղի համալսարաններում բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով: Մրանց թվում էին հայտնի մեծահարուստ առևտրական ընտանիքների՝ Տիգրանյանցների, Խալաթյանցների, Գորոյանցների և այլոց զավակները: Այս առումով էլ հատկանշական է, որ ազգային լուսավորության գաղափարների նվիրյալ «Մշակ»-ի խմբագիր Գրիգոր Արծրունին և մշակականներն ընդհանրապես, ուշի-ուշով հետևում էին արտերկրում ուսում ստացող հայ երիտասարդների հաջողություններին, քաջալերում էին նրանց, տպագրում էին նրանց նամակներն ու նույնիսկ թղթակցությունները: Գր. Արծրունին ակնհայտ հրճվանքով տեղեկացնում է թերթի ընթերցողներին, որ. «Շնորհակալությամբ ստացանք պ. Աբիսողոմ Հովհաննիսյանցից դոկտորի աստիճանի վրա գրած և Ստրասբուրգի համալսարանին ներկայացրած նրա դիսերտացիան ֆիզիկայից «Ueber die Diffusion der Flüssigkeiten»:²⁹ Մեր ընթերցողները գիտեն, որ այդ ալեքսանդրապոլյցի երիտասարդը ստացել է դոկտորի աստիճան»:³⁰

«Մշակ»-ի թղթակիցները ցավով արձանագրում էին, որ քաղաքի արհեստավորական դասի ներկայացուցիչների մի մասը քամահրանքով է վերաբերվում

²⁶ «Մշակ», №10, 1878, էջ 3:

²⁷ «Մշակ», № 54, 1878, էջ 2:

²⁸ Գյումրի. Քաղաքը և մարդիկ, Գյումրի, 2012, էջ 290-291:

²⁹ Ատենայինության վերնագիրը մոտավորապես թարգմանվում է հետևյալ կերպ՝ «Դիֆուզիայի հեղուկային հատկանիշների մասին»:

³⁰ «Մշակ», № 4, 1877:

կրթությանն ու գիտելիքներին և իրենց զավակներին տալիս էին զանազան կիսագրագետ, ինքնակոչ վարժապետների ու վարժուհիների մոտ տարրական տառաճանաչություն սովորելու միայն: Այս կապակցությամբ տեղին ենք համարում մեջբերել մի բնութագրական հատված երկու արհեստավորների զրույցից, որը գրի էր առել Կ.(հավանաբար հայտնի Կոստանյանցներից մեկն է) ստորագրած թղթակիցը. «Ջանըմ աղբար, ֆալակը աս ի՛նչ օրեր ցցուց մեզի, երկու դուռուշ տուր լակոտին կարթուր հախ... սաքսան փարա, տունը ավրրի... Արգուրում լիտր պաղտատըմ եղ, հեռեսուն փարամ հավկիթ կուտային կը... Ծո՛, ինչի՞ դամրչու շակիրտ տանք տահա լավ չէ՞, օր, համ սանիաթ սորվի կը, համտա օր աս պաշտան հինգտաս փարա շագիրդանլըխ կառնե կը, սաքիմ կարդաց նրա խոշ վարդապետ էղնու չէ, կարդալը ակյար-մեղիքյար բանըմ էղնիր իսա՝ շինտը մեր հոգևորները խազնի տեր պիտի էղնեին չըսիս»:³¹

Տիֆի համաճարակի և պատերազմի բերած այլ վնասների մասին. 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ճակատում 1877թ. աշնանը տիֆի համաճարակ բռնկվեց: Ռեզիմենտի և հիվանդ և վիրավոր զինվորներին թիկունք տեղափոխելու հետ տիֆը տարածվեց և Ալեքսանդրապոլում, որտեղ տեղակայված էր ռուսական բանակի մեծ շարժական հոսպիտալը: Տիֆի համաճարակը սաստկացավ հատկապես 1877-78թթ. մինչ այդ չտեսնված խիստ ցուրտ ձմռանը և ընդգրկեց ոչ միայն զինվորականությանը, այլ նաև քաղաքացիական բնակչությանը: Նշենք, որ տիֆը մոլեզնում էր նաև փոխարքայության մայրաքաղաք Թիֆլիսում, որտեղ ևս խոշոր զինվորական հոսպիտալներ էին գործում, և ուր բերում էին գերի ընկած թուրք սպայակազմին: Տիֆի համաճարակը և դրա դեմ պայքարի խնդիրները պատերազմի ողջ ընթացքում գտնվում էին «Մշակ»-ի ուշադրության կենտրոնում, և նույնիսկ նրա խմբագիրը հատուկ լուսավորական բովանդակության հոդվածով հանդես եկավ՝ փորձելով ընթերցող հանրությանը ծանոթացնել հիվանդությունը կանխարգելելու և հիգիենայի միջոցների հետ:³² 1878թ. հունվար-փետրվար ամիսներին Ալեքսանդրապոլից «Մշակ»-ին տազնապալի լուրեր էին հասնում տիֆի համաճարակի բերած վնասների մասին. «Ալեքսանդրապոլից մեզ գրում են, որ տիֆի հիվանդությանը նորա այնտեղ երևալու օրից գոհ են գնացել 25 բժիշկ և 80 ֆելդշեր»:³³ Ալեքսանդրապոլից հասած 1878թ. հունվարի 20-ով թվագրվող մեկ այլ տեղեկատվության համաձայն տիֆը սաստկանում է, իսկ. «...ցուրտը Ալեքսանդրապոլում խիստ է և օրերս ¼ արշին (≈50սմ-Կ.Բ., Գ. Ա.) խորությամբ ձյուն եկած է»:³⁴ Թիֆլիսում և Ալեքսանդրապոլում համաճարակային իրավիճակը մեղմելու նպատակով Կովկասի փոխարքայի կարգադրությամբ երկու քաղաքներին տրամադրվել է 100 000 ռուբլի գումար. «...ասսենիզացիայի»³⁵ համար, այս-

³¹ «Մշակ», № 110, 1878:

³² **Գր. Արծրունի**, *Տարափոխիկ հիվանդությունների մասին (խմբագրական)*, «Մշակ», № 7, 1878, էջ 1-2:

³³ «Մշակ», № 4, 1878:

³⁴ *Նույնը*, № 7, 1878:

³⁵ *Անդրկովկասի քաղաքներում կոյուղու բացակայության պայմաններում բոլոր աղտեղությունները հավաքվում էին հատուկ հորերում, որոնք ժամանակ առ ժամանակ դառնում*

ինքն՝ առողջական միջոցներ այդ երկու քաղաքներում գործ դնելու համար, որտեղ այժմ տարածված են զանազան տարափոխիկ ցավեր»:³⁶ Կովկասյան ճակատում տիֆին զոհ դարձած զինվորներին և սպաներին հուղարկավորում էին տեղում և նույնիսկ բարձրաստիճան հրամանատարների դիերը թույլ չէին տալիս տեղափոխել երկրի ներքին շրջաններ: Այս առումով երկու հետաքրքրական փաստ կարելի է արձանագրել կապված հայազգի երկու հերոս զեներալների՝ Բ.Մ.Շելկովնիկովի և Հ.Գ.Լոռիս-Մելիքովի տիֆից վախճանվելու և Ալեքսանդրապոլում նրանց հոգեհանգստյան և վերջինիս հուղարկավորության կարգերի կատարման հետ: Երբ 1878 թ. փետրվարին տիֆից մահացավ Հասան-Ղալայի հերոս զեներալ Բ.Շելկովնիկովը, նույնիսկ նրա եղբայրը, որ ռուսական բանակի բարձրաստիճան սպա էր, չէր կարողանում ստանալ տեղի զինվորական իշխանությունների համաձայնությունը հանգուցյալի դին Թիֆլիս տեղափոխելու համար: Դեռևս չպարզված (գոնե մեր կողմից) ճանապարհով ալեքսպոլցիներին հաջողվեց ստանալ իշխանությունների թույլտվությունը, և հերոսի դին տեղափոխվեց ռազմաճակատից: «Մշակ»-ի թղթակիցը գունեղ է նկարագրում Շելկովնիկովի աճյունի դիմամավորումն ու հոգեհանգիստը Ալեքսանդրապոլում. «Հասան Ղալայի մեջ տիֆից վախճանված զեներալ Բ.Մ.Շելկովնիկովի մարմինը փետրվարի 18-ին բերվեցավ Ալեքսանդրապոլ: Հայոց հոգևորականությունը ընդունեց հանգուցյալին քաղաքից դուրս Ղարսի ճանապարհի վրա: Քաղաքիս ամբողջ հոգևորականությունը զգեստավորված, ամեն կարգի ահագին ամբոխը, ընտանիքի լացը, հայոց եկեղեցիների զանգակահարությունը, այդ բոլորը տխուր և խորը տպավորություն էին գործում: Քաղաքի բոլոր խանութները փակված էին... Փետրվարի 20-ին կեսօրից հետո ննջեցյալին դագաղով ուսերի վրա բարձրացած տարան հայոց եկեղեցի, ուր կատարվեցավ հոգեհանգիստ: Եկեղեցական արարողությունից հետո Տեր-Մարտիրոս քահանան աստենաբանություն արավ և սպա կարդացվեցավ Հ.Օհանջանյանի ճառը, որի մեջ նկարագրվում է զեներալ Շելկովնիկովի կյանքը»:³⁷ Հերոսին հավուր պատշաճի հարգանքի տուրքը մատուցելուց հետո ալեքսպոլցիները հանձնեցին զեներալի աճյունը իր հարազատներին, որոնք տեղափոխեցին այն Թիֆլիս՝ հուղարկավորելու: Պատերազմի ժամանակ տիֆից մահացած մեկ այլ փառապանձ հայազգի հերոսի՝ հեծելազորի զեներալ Հովհաննես Լոռիս-Մելիքովի, վերջին հանգրվանն ուղղակիորեն կապված է Ալեքսանդրապոլի հետ: Երիտասարդ և տաղանդավոր հայազգի զեներալի աճյունը, որին սկզբնական շրջանում հրամայված էր հուղարկավորել Կարինում, ևս ալեքսպոլցիների ջանքերով մարտի 10-ին բերվեց քաղաք և հաջորդ օրը մեծ պատիվներով հանձնվեց հողին հայկական գերեզմանատանը:³⁸ Զինվորական իշխանությունների խիստ հրամանն էր երևի պատճառը, որ զեներալ Հովհ.Լոռիս-Մելիքովին չթաղեցին «Պատվո բլուր»-

էին տարափոխիկ հիվանդությունների օջախներ: Աստենիզացիան այս կեղտահորերի մաքրման և աղտեղությունները բնակավայրից դուրս բերելու միջոցառումներ է իր մեջ ներառում:

³⁶ «Մշակ», № 7, 1878:

³⁷ «Մշակ», № 30, 1878, էջ 2-3:

³⁸ «Մշակ», № 45, 1878, էջ 3 (մարտի 22):

ում («Холм чести»), որտեղ հանգչում էին վերջին երկու ռուս-թուրքական պատերազմների (1853-1856թթ. և 1877-1878թթ.) հերոսներից շատերը: Ալեքսանդրապոլցիները, համաձայն այն ժամանակ տարածված լուրերի, կարողացել էին Կովկասյան կորպուսի հրամանատար գեներալ-ադյուտանտ Մ.Տ.Լոռիս-Մելիքովի օգնությամբ և միջամտությամբ երիտասարդ հերոս-գեներալի աճյունը տեղափոխել իրենց քաղաք և հողին հանձնել հայոց եկեղեցական կարգով՝ հայկական գերեզմանոցում: Հետագայում Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչության որոշմամբ քաղաքի փողոցներից մեկը անվանակոչվեց գեներալ-մայոր Հովհաննես Լոռիս-Մելիքովի և ոչ թե գեներալ-ադյուտանտ, Ռուսաստանի ապագա ՆԳ նախարար Միքայել Տարիելի Լոռիս-Մելիքովի անվամբ, ինչպես թյուրիմացաբար կարծում են շատերը:

Քաղաքին վրա հասած բնական աղետների մասին. 1878թ. հունիսի 1 (13)-ին Ալեքսանդրապոլին պատուհասած հեղեղի երկու նկարագրություն է հրատարակում «Մշակ»-ը: Լրագրի մշտական թղթակիցներ Ս.Տեր-Մելքիսեդեկյանցը և Մ.Միհրանյանցը վկայում են, որ հունիսի 1-ին ցերեկվա ժամը 2³⁰-ի սահմաններում քաղաքի հյուսիսից հեղեղը շարժվեց դեպի կենտրոն, իր ճանապարհին սրբելով և ավերելով տներ, խանութներ, արհեստանոցներ և քարավանատներ:³⁹ Մ.Միհրանյանցը գրում է, որ Ալեքսանդրյան (ներկայիս Աբովյան) փողոցի միջով անցնող հեղեղի բարձրությունը հասնում էր 3-4 արշինի (≈2 մետր): Անակնկալի եկած բնակիչները բարձրանում էին տների կտուրները՝ պարաններով վեր քաշելով երեխաներին ու ծերերին: Մեկ ժամից ավելի տևած հեղեղն անցնելուց հետո, ըստ թղթակցի, քաղաքը ողբալի տեսք ուներ, որի փողոցներում շրջում էին մուրված, անօթևան դարձած, հարազատներին ու կայքը կորցրած մարդիկ:⁴⁰ Համաձայն Տեր-Մելքիսեդեկյանցի՝ քաղաքին հասցված վնասն անցնում էր 600 000 ռուբլու սահմանը:⁴¹ Մ.Միհրանյանցը գրում է, որ հատկապես տուժել է քաղաքի միջին դասը, իսկ զոհերի թիվը թիվը անցնում է 70 մարդը: «Մշակ»-ի թղթակիցն անթաքույց գայրույթով արձանագրում է, որ նմանօրինակ արհավիրքներից անպաշտպան և դիմակայելուն անպատրաստ լինելու հիմնական մեղավորը քաղաքի հասարակությունն է. «...այս տեսակ սարսափելի և ավելի ևս վատթար հեղեղ պատահել է այստեղ և 37 տարի սրանից առաջ, և նրանից հետո մի քանի հեռատես անձինք առաջարկել են քաղաքը ապագայում այս տեսակ հեղեղներից ազատելու համար մի առու բանալ քաղաքը շրջապատող սարերի այն ստորոտներից, որ տեղերից սպասել կարելի է հեղեղները և տանել մինչև Արփաշայ կոչված գետը, որը հոսում է քաղաքից դուրս երկու մղոն հեռավորության վրա... Բայց հասարակության մեծ մասը չէ կամենում ընդունել այդ առաջարկությունը, ևս երկրորդ անգամն է, որ քաղաքը անհազին վնասներ է կրում այս տեսակ անակնկալ հեղեղներից»:⁴² Թեմայից չզեղվելով՝ նշենք, որ նմանատիպ խնդիրներ ծագել էին նաև նա-

³⁹ «Մշակ», № 93, 1878, էջ 2-3:

⁴⁰ «Մշակ», № 106, 1878, էջ 2:

⁴¹ «Մշակ», № 93, 1878, էջ 3:

⁴² «Մշակ», № 106, 1878, էջ 2:

հանգային կենտրոն Երևանում, որտեղ դրանից երկու տարի առաջ Գետառ կոչվող գետակը սրբել տարել էր քաղաքի ողջ կենտրոնական հատվածը:⁴³ Շրջանցող հեղեղատարների կառուցման և Երևան ու Ալեքսանդրապոլ քաղաքների միջով անցնող գետակների ափերի պատնեշման խնդիրները ամեն անգամ բարձրացվում էին հերթական «անսպասելի» հեղեղից հետո, նույնիսկ ստեղծվում էին մասնահանձնաժողովներ, սակայն որոշ ժամանակ անց մոռացվում էին, և ցանկացած որոշում մնում էր թղթի վրա կամ կորչում բյուրոկրատական թղթատարության ծովում:

Քաղաքի ազգային փոքրամասնությունների մասին. Ինչպես հայտնի է, արդեն XIX դ. կեսերից Ալեքսանդրապոլը դարձել էր ամենամիատարր հայկական բնակչությամբ քաղաքը Երևանի նահանգում: Քաղաքում հավաք ապրող ազգային փոքրամասնություններից քիչ թե շատ ստվար հատված կազմում էին հույները և թուրքերը, որոնց մասին ևս հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում «Մշակ»-ի էջերը: Թերթի ալեքսպոլյան մշտական թղթակից Մ.Միհրանյանցն այս կապակցությամբ գրում է. «Բացի Ալեքսանդրապոլում բնակվող հայերից, բնակվում են նաև 150 ընտանիքի չափ հույներ, նույնպես գաղթական գերդաստաններից բաղկացած, և մոտ 100 տուն թուրքեր: Այս երեք ազգության ընդհանուր գործածական լեզուն հայերենն է: Հույները առանց բացառության չգիտեն իրանց մայրենի լեզուն, հայոց լեզուն ընդունել են և գործ են ածում իրանց մայրենի լեզվի տեղ... Միանգամից դժվար է տարբերել նրանց հայերից, որովհետև թե հագուստով և թե տեսքով բոլորովին նման են ու շատ գեղեցիկ կերպով խոսում են հայերեն... Միով բանիվ, եթե մեր լուսավորված հայ ազգասերների ընտանիքների մեջ հայ մանուկները պարելով ծնողաց շուրջը նրանց «мама-папа» են կանչում՝ այստեղ նույն մանուկները իրանց ծնողներին «հայրիկ» և «մայրիկ» են կանչում... հույների ընտանիքները ասիական փակված կյանքից ազատ են պահել իրանց: Առհասարակ հույն կանայք և օրիորդները ծանոթ, անծանոթ, օտար կամ ազգակից տղամարդիկներից երեսները ծածկելով չեն փախչում, հետները ազատ խոսում ու պատասխանում են»:⁴⁴

Ամփոփելով նշենք, որ հողվածում ներկայացված են ընդամենը մեկ լրագրի երկու-երեք տարվա համարներում զետեղված Ալեքսանդրապոլին վերաբերող նյութերը: Բնական է, որ շատ ավելի հարուստ ու բազմաբովանդակ տեղեկություններ կարելի գտնել ոչ միայն քննարկված, այլև ժամանակի հայ պարբերական մամուլի այլ օրինակներում, որոնք՝ որպես պատմական սկզբնաղբյուրներ, կարող են համակողմանի ուսումնասիրության:

⁴³ «Մշակ», № 21, 1876, 10 հունիսի:

⁴⁴ «Մշակ», № 55, 1878, էջ 2:

**АЛЕКСАНДРАПОЛЬ В ГОДЫ РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ
1877-1878 ГГ. (По материалам газеты «Мшак»)***___ Резюме ___**___ К. Базеян, Г. Аганян ___*

В числе письменных источников историко-этнографического изучения города важное место занимает периодическая печать. Напечатанные в журналах и газетах официальные сообщения, корреспонденции, публицистические и другого рода статьи отображали дух времени, из первого источника представляли городское хозяйство, культурно-бытовые и общественные отношения. В статье представлены материалы газеты «Мшак», датируемые 1876-1878гг., которые касаются разным сторонам жизни города Александрополя: положение в прифронтовом городе, падение нравов, образование, эпидемия тифа и его последствия, природные катаклизмы, национальные меньшинства и т.д.

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Բազեյան Չարինե Ռազմիկի – պ.գ.թ., դոցենտ, ՀՀ ՄՆ պատմամշակութային արժեքների պահպանման և ՊՄՊ ծառայության բաժնի վարիչ,

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Email: bazeyan60@yandex.ru

Աղանյան Գրիգոր Թորգոմի – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության

ինստիտուտի ազգագրության բաժնի գիտաշխատող, Email: aghanyan@mail.ru